НУРМЫРАТ САРЫХАНОВ

КИТАП

ТССР дөвлет китапханасы
ГОСБИБЛИОТЕКА ТССР
Инв. № 7840 3

ТҮРКМЕНДӨВЛЕТНЕШИР
АШГАБАТ — 1951

— Сиз оны айдярсыңыз... Мен сизе шу угурдан башга бир гүррүң берейин. Мениң ишим оба гезмек болды. Гарагумың ичлери билен гездим. Халк чепер эдебиятыны йыгнаярдым. Гезип йөркәм, гумың бир голыны долдурып отуран обаның үстинден бардым. Өзиңиз билйәрсиңиз—оба адамлары соранҗаң боляр. Мен өзимиң нә кәр билен мешгул болуп йөренними мыхман ериме айтдым. Онда өй эеси маңа:—Илерки хатарда, бир гарры адамда, сизиң сораяныңыздан болуп чыкайса герек, бир китап бар. Белки, ол сизе ярарлы болуп чыкса-да чыкар. Оны гөренлер „говы“ диййәрлер. Мениң өзим хем диңләп гөрдим—китап дагы дәл, дурушына алтына гаплаймалы—дийип айтды-да—йөне вели, оны ол гаррыдан аңсат алып бор өйдемок. „Китап—шу китапдыр“ дийип, ол ыранып отурандыр...

Мен муның бейле диймегинден гаррының китабы билен гаты ыхласлыдыгыны, ондан оны алмагың иши барлыгыны дүшүндим.

Догры, китабың гадрыны хемме киши билйәр. Мен муны гөре-гөре гелйәрин. Хатда, хат билмейәнлер-де, китабың ичинде нәме барлыгыны аңмаянлар-да „Өзим окап билмесем-де, пыланы җан улалып, хат өвренендеи соң окап берер“ дийип ве ене шуның ялы дүрли бахаңалар тапып отурярлар. Муны иш салышып гөрениңден соң, хас ягшы билйәрсиң.

Мен өзимиң бу угурдакы кән тежрибәме даянып, шол салгы берилен гаррының янына униградым. Оны өйинде тапдым. Даяв хем сакгалы дөшини япып дуран адам. Ол мени гадырлылык билен гаршылады. Гаты сораижаң хемде гелишиңден, отурышыңдан геп уршыңдан сени танажак болуп дырышып ятан адам.

— Гел, отур, ягшы йигит—дийип, ол мени дүшек үстине гечирип отурдып билдиги, ызлы-ызындан сорамага башлады.

— Гелиш нirедендир, ягшы йигит? Нирели борсың? Хайсындан боларсың? Нә кәр билен йөрйәрсиң?..

Мен оңа өз сораг бериши тертибинде жогап берип, иң соңындан болса шейле дийдим:

— Китап билен иш салышяндырын!

— Өрән говы, ягшы йигит—дийип, ол сакгалыны сыпалашдырды-да йүзиме серетди. Хәзир оның гөзлери хем йитиленипди. Середиши эдил йүзимден хат окаян ялыды. Онсоң бир даш чыкып, бир ич гирип йөрен аялына:

— Эй, ханы китабы мында ал!—дийди.

Аялы сесини-үйнини чыкарман, тәримиң йүзинде герилги дуран көне халы чувалың ичине элини бойдан-баша сокды-да бир көне букжаны алып чыкды, оның ичинден болса китап чыкарып, оны улы хормат билен гаррының элине берди.

Яшулы китабы элинде тутуп дуран ерде, ене-де йүзиме гөзлерини жерреллдип середип, китабыны өвмәге отурды:

— „Китап билен иш салышяндырын"—дийдиңми, ягшы йигит?! Онда икимиз кәрдеш экеник-дә. Шуны догрыңдан гелип айдян болсаң, онда сен мунуң нәхили китапдыгыны билерсиң. Мен сени шуңа берен бахаңдан танап билерин. Ал ынха, середип гөр! Хий, гезип йөрен ерлериңде шунуң тай гележек китаба душ гелен ериң болдымы? Бу өрән говыдыр. Мунуң хер бир сөзи көшекли дүйә дегйәндир!..

Дашына солак, гызыл гүлли чит чекилен галың китап

эллеринде саллам берип дур. Оның ичи гойы гызыл сыя билен жезверленипдир. Эл язувы хем өрән душнукли— кимде болса бири бир вагт оның ышкына душүп, ыхлас билен дәне-дәне эдип языпдыр. Серетсең бес, өз-өзинден окалып баряр. Окалыпдыр. Кагызларының гырасы йыртык-йыртык, сахыпаларына эл кири душүп, ыз галдырып гидипдир. Кән йыллар элден-эле гечип окалан болара чемели...

Мен деррев оның сахыпаларыны агдарып чыкдым. Ине бу мениң гиже-гүндиз ятман, ызындан сер-сепил болуп йөрен эсерим. Оба-оба сөкүп, муң гапыдан барып тапып билмедигим, ене-де муң гапыдан барсам-да, тапып билжегим гүмана болан эсерлерими муның ичинден тапса болжак. Муңа гөзим етди. Инди бу эсер-де ве оның эеси гарры-да гөзлериме говы гөрүнип башлады. Онсоң өзимиң хәзирки душүп отуран бегенжими гизләп билдигимче гаррыдан гизлежек болдым. Йөне вели гарры, китабының тапылгысыз говыдыгыны менсиз хем билйән ялы. „Муның хер бир сөзи бир дүйә дегйәндир“ дийип, оның айдып отурмагы бидерек ерден дәл болса герек. Ол задының гозыдыгына буйсаняр. Белки, шуның үчиндир, гелен десдиме, китабыны элиме тутдурды.

Мен оның билйәнлигини я-да билмейәнлигини сынап гөрмек үчин эсериң кәбир еринден окап бердим, ол маңа өз окап беренимден ики эссе көп ерини ятдан айдып берди ве:

— Эшитдиңми, ягшы йигит, муның хер бир сөзиниң бир дүйә дегип дуранлыгыны!—дийәге-де йүзиме серетди. Ол гызып барышына ене-де бир газалы айдып берди.

Бу оның йүрегини жошдуран ери экени.

— Гөрдиңми, бу эсер, эсер дагы дәлдир?—дийди— муны окадыгыңча окасларың гелер—дийди.—Хер бир сөзиниң бир дүйә дегип дурянлыгы хакдыр—дийди.

„Эсер говы, гаррының айдып отуранлары хак. Мен муңа хырыдар болдым, элимден душүресим геленок. Муны,

нэхили-де болса гаррының элинден алмак герек. Эмма велин оның хер бир сөзине бир дүйэни нireден тапып, алып билерсиң. Хамала, дүе-де тапылан экен: „муны маңа бер“ дийип, гаррыдан ненең йүзиң чыдап сорарсың? „Китабымы бахасы етсе сатарын“ диен сөзиң үстинден оны нэхили эдип гетирип билерсиң, я инди оның янында отурып сыясат окамалымы, оңа ахырында китабыңы бер дийҗек болсаң, эден сыясатыңа дүшүндирип билермикэң?“ дийип пикирленйэрин. Ол оны өвүп арша чыкарды, өзиниң хем-де бүтин обасының оны говы гөрйэнлигини ве оны хич бир вагтда элинден чыкармаҗагыны ызыны кесмэн айдып отыр. Шейле дийип, сорара-да ер гоянок. Мен оның ыхласына хайранлар галдым. Пикир эдйэрин. Башга адамлардаң шуның ялы оңат эсерлер алышымы ядыма дүшүрйэрин. Олар, хер халда, бейле дэлдилер. Бу гаррыны... Айтма сен муны, шу китабы билен эңек бермэн өвүнип отыр. Мен өзими ончаклы гызыкмаян гөрнүшде тутуп отуран еримден оның гүррүңини башга яна совҗак болуп сынанышярын. Эмма вели ол өз малдарчылык фермаларының өсүши, өзлериниң инди Амыдеря бойына гөчүп, дайханчылык этҗеклери хакында гысгаҗык айдяр-да гүррүңини ене-де эсериң үстинден гетирйэр. Гүррүң хем тапяр. Оба адамларының китабыны алып гидип окаяндыкларыны, оларың нэхили баха берйэндиклерини айдяр. Ол муны дүнйэде бирден-бир эсердир өйдйэр. „Бу бирдир, ол-да шу өзимдэкидир“ дийип билйэр. Ол шуңа шейле бир ынанып-дыр, хий, дийип—айдар ялы дэл. Белки, оның китабыны элинден чыкарасы гелмейэнлиги-де шуның үчиндир?

Мен оңа хабарымы айдып билмэн, ахыры янындан турдым. Йөне вели энтек обадан чыкып гитҗек дэлдигими айтдым. „Мыхман ериме барайын-да маслахат салайын, белки, оны алмага оларың көмеги етер“ дийип, пикир этдим.

Мыхман ериме бардым-да иш оңармаянлыгымы айтдым:

— Ол гаррының угрыны нәхили тапмак болар? Маңаха башардан дәлдир. Ондан китабы сатын хем, йөне гөчүрип хем алып бор өйден дәлдирин...

Онда олар маңа:

— Биз-э, ягшы йигит, оңа „китабыңы сат" диййип айдып билмерис. Эгер герегиңиз болса, онда өзиңиз угрыны тапҗак болавериң... Ондан оны алмагың кындыгыны сизе озалам айдыпдык. Ол шейле адамдыр...—диййдилер.

Мен, нәхили болса-да, ол яшулыдан эл чекҗек дәлдим. Шол гүниң агшамы ене-де оның янына бардым. Ол ене-де хәлкиси ялы, шәхти ачыклыгы билен мени гаршылады:

— Гел, геч отур, ягшы йигит, дүшек үстинден. Бу китабы гөрениңден соң, сен менден айрылышып билмерсиң, еке сен дәл, башгалар хем шейледир... — диййди-де шол чувалың дүйбинден, шол букҗаның ичинден эсери чыкарып, элиме берди. Ока хөвес эдйән болсаң, ягшы йигит! Мунын хер бир сөзи бир дүйә дегйәндир.

— Догры—диййдим. Онсоң мен ене-де оның сахыпаларыны гөвүнсизлик билен агдарышдырмага отурдым хем-де сыпайычылык билен китаба өзимиң хырыдарлыгымы билдирмәге башладым.

— Велмырат ага, бу сизиң элиңизде нәче йылдан бәри бар?

— Кырк йылдан бәри бардыр, ягшы йигит!—диййип, ол җогап берди.

— Догры, сиз шонча вагтда муның ичинде боланларын хеммесини ятдан билипсиңиз...

— Билйәрин, билйәндирин, онда-да йөне-де бир билмегем дәлдир, хеммесини гүррүңи билен бир отуршыма айдып берип-де билерин. Мунын ичиндәкилериң әхлиси мениң йүрегиме язылaндыр...—диййди.

— Диймек, муның инди сизе герегем ёкдыр?

Гарры йүзиме „Сен сырлы... Сен маңа нәме диймекчи? Сен шу ерик нәме ниет билен гелдиң?" диййип сораян ялы серетди. Онсоң мен алҗырап, өз дилиме гетирип отураныМы диййип гойбердим:

— Сиз муны нәче дийсеңиз дийиң-де маңа сатың?

Яшулы гөкден гойберилен ялы болды, гөзлери петирәп ханасындан чыкара гелди, сакгалы өңкисинден-де бетер габарылды. Аялы хем диң гөкден гелди, онсоң якасына ики элини етирип, доңан ялы болуп отурды. Мен өз сорагымдан ичинде отуран гара өйимизиң сүңңи-де гагшаяндыр өйтдим. Тәримиң башларында асылышып дуран йүп ёлуклары-да, торбаларың сечеклери-де, ел берилип гоюлан янлыклар-да дуран-дуран ерде гымылдашан ялы болды. Бу болуша өзим-де гең галып дурупдырын..

Бир хаюкдан соң гарры өзине гелди. Онсоң китабы элимден гаңырып алды-да аялына узатды:

— Ме, муны өңки еринде йыгна-да гой! —Шу ики арада ол, өсгүн гашлары бир-бири билен тапышан йүзини маңа тарап өврүп, шейле дийди:—„Муны элден чыкармарыс“ дийип, ягшы йигит яңының өзинде саңа айдыпдык. Сатылмаз зат болмаз дийилйәндир вели...Шуны бизден дилемесең, акыл этдигиң! Муны алҗак болсаң, иң илки разы этмели борсың, мен болса разы болҗак гүманым ёкдыр, эгер болайсам-да, оглым билен аялым разы болмаз. Мунyң үстине хем бүтин обам разы болмаз. Биз муны элимизден чыкармарыс. Бир дөвүм чөреге зар болуп отуран йылларымызда-да, бир харпыны-да окап билмейән вагтларымыз-да, муны сатмагы гөвнимизе гетирен дәлдирис. Инди-хә асыл... Яңы өзиң окап гөрдиң ахыры, мунyң хер бир сөзиниң бир дүйә дегип дуранлыгыны. Мунyң бизиң элимизе нәхили дүшүшини айтсам, онда диләп дурарсың-да өйдемок. Болмаса, гүррүң эдейин, ёгсам-а шу гүне ченли дулдегшир отуран гоңшыларымыза-да айдан дәлдирис вели... Муны билйән диңе бир шу гарры хелей икимиздирис вели... Айтман йөрмеклигимизиң етерлик себәби барды: Иллер мениң бу китабы нәме берип аланымы эшиден болсалар, онда „Велмырадың китап сөвдасы ялы“ дийип, алып гөтерҗекдилер. Шол айтман гелишим, ёгсам инди „Велмырат аганың китабы дүнйә малына дегйәр“ диййәрлерем вели...

— Айт—дийип, мен өзимиң гызыганлыгымы билдирдим.—Айт, мени эшитмән отурмага чыдамаз хала гетирдиң!

Гарры мени шейле хала саланына бегенен болса герек, улумсыланып йылгырды. Онсоң болса:

— Айтсам—дийәге-де дөшини гайшардып, йүзини ёкары тутды. Ол шейле эдип, узак бир гечмиши ядына дүшүрҗек болян ялы я-да айтҗак задыны тертибе салҗак болян ялы, бир аз пикирленип дуран соң, шейле гүррүң берди:

— Мен хәзир догры алтмыш бәшимде, эшидип отурып билсең, ягшы йигит, гүррүңи кырк йыл озалдан башлаҗак. Яңкы китабың элиме дүшенине шу йыл догры кырк йыл боляр. Совуклык гыш дийилйән йылдады. О йыллар чопанчылык эдйәрдим. Сен мениң хәзир ичмегиң ичине сыгман, габарылып отураныма гарама, мен өмримиң көписини чөлде—гоюн ызында гечирдим. Китап диен зады гөрмәндим, эшиден болсам-да, оны бейледир ой этмейәрдим. Шейле болды: мен өйли ишикли болуп; ики саны бурунлыклы эдинип, иле гошуланымдан соң, гыш азыгыны эдинейин дийип, бир-ики ганар йүң, бир-ики ганар көмүр билен Аркаҗа аргыша гитдим. Таныш ерим болманы үчин көмрими, йүңими аланыңка мыхман болуп дүшдим. Десгалы гурулан ер экен. Шол ерде болан бир гиҗәмиң нәхили гечене билмедим, шатлык-шагаланлыкда гечди.

Агшамың гараңкысы гатлышыбилдиги, мыхман еримин алты ганатлы өйине оба адамлары үйшүп башлады. Оларың арасында гара кепҗесакгал, йүзи җоззук ялы гызыл, сыпайы гейинен адам айратын болуп гөзе илйәрди. Ол өйиң төрине гечип отурды.

— Молла ага, окап берип отур—дийип, оның өңине яңкы китабы атдылар.

Молла гөвнемеди:

— Бу динем эсгермейән, „дегене гөзим менден дәл“ эдип язан җалай шахырың китабыдыр. Сиз муның билен артык гызыкланмаң. Бу айда-йылда бир окалса-да болар.

Мен бу гүн сизе өзимиңкини окап берейин—дийип, ол голтугындан башга бир китап чыкарды.

Көпчилик өз диенини этдирди. Молла оларыңка гелди. Онсоң ол сесине бат берип, окамага башлады. Окады. Дили етишдигинден яры гиҗә ченли окады. Менем эшитдим...

Китап, оның окулышы, оның ичиндәки сөзлериң мениң йүрегимиң үстинден турушы мени хайран этди. „Бу нәхили болуп билйәркә? Ол йүзине середйәр-де хемме затлары, өз дурмушындан, гүнделик эшидип йөрен затларындан, йөне вели, дилде дийип болмаҗак, айтмагы хыялыңа-да гетирмедик затларыңы дийишдирип баряр“ дийип пикир эдйәрин. Мен китап шейле гызыклы затдыр, адамы пикир этдирйән затдыр, адамың дурмушындан сөзлейән затдыр өйтмейәрдим ахыры. Ине бу, шу вагт саңа нәхили говы болуп гөрүнен болса, маңа-да шонда шейле болуп гөрүнди. „Мунын белли бахасы ёкдыр, бу, белки, сатылян зат хем дәлдир“ дийип пикир этдим. Онсоң, сениң шу вагткы болуп отурышың ялы, менем шонда „Бу эгер өз гурбым етер ерине сатылян зат болса алайын“ диен хыяла миндим. Йөне вели, өз яңымдан, бахасына сан етер өйтмейәрдим. Шол гиҗе шу хыял билен гөзиме укы гелмеди. Ятан еримде „Бу сатылян затмыка, мунын айдян затларыны ким ойлап тапдыка, сөзлери, нәхили бейле дүзүлип билиндикә, асмандан гачаян-а болмасын?“ дийип ойлаярын.

Эртир туруландан соң, мыхман еримден:

— Агшамкы окалан китабыңыз нәчә дурян зат? — дийип сорадым.

— Оның белли бахасы болмаз!—дийип, олар мениң сорагыма гүлүшдилер.

— Ёк, маңа догрысыны айдың?

Олар ене-де бир-бирлериниң йүзине середишип гүлүшдилер.

— Оның бахасы бир дүйә дуряндыр!

Олар муны оюн эдип дийсе-де диендирлер. Мен вели ынандым. Шу ынанышым ялы хем бегендим. „Бир дүйә

дурян болса боляр“. Эмма дүйәмиң бирини гөвнимден чыкардым.

— Шейле болса, шу ики дүйәниң хайсы бирини халасаңыз алыңда, маңа оны бериң?—дийип сорадым.

Олар мениң чынымдыр өйтмән:

— Губа дүйәңи гой-да, ынха ал-да гидибер!—дийдилер.

Шейле болды: Мен губа дүйәни бердим-де, китабы алып гайтдым. Оларың ызымдан нәме диенини билемок, йөне вели, гүррүң соңында бар.

Өйиме гайдып гелдим. Өңимден гарры кейваны (өзи аялындан он яш улы болса-да, оңа гарры дийййәр) чыкды.

— Ханы губа дүйәмиз? Вай, сен оны нәтдиң? Йитирдиңми, огурлатдыңмы, нәтдиң?—дийип, якасыны тутуп гыгырды.

— Губа дүе гөгерди—дийдим. Оны хер бир сөзиниң өзи бир дүйә дегип дуран бир зат билен баша-баш чалышдым—дийдим. Онсоң китабы торбаның ичинден чыкарагада гөркездим.—Гүррүң мунуң ичинде бардыр—дийдим.

Кейваны серетди. Гең галыплар серетди. Ичини ачышдырып гөрди, йүзине сылды. Улыдан демини алып, мениң бу сөвдада утанымы я утуланымы ве шуңа бегенҗегини я гынанҗагыны билмән дурды. Губа дүйәниң вели, оның гөзлериниң өңинден гитмейәнлигини дуйярын. Ол йыллар губа дүе бизиң гүн-гүзеранымызың диредиди ахыры...

Мен сөвданы оңаранлыгымы айдярын, кейванымы бегендирҗек болярын. Шол гиҗәни—кепҗесакгал молланың окан гиҗесини гүррүң бердим. Шонда адамларың үнс берип диңләнлерини, өзимиң хем эшидип отурып билмәнимими хем-де шонда ядыма чүй ялы батан ерлерини айтдым. „Шу дийип дуранларым шу китабың ичинде бар затлар“ дийдим. „Мен бәрсинден гайдярын, бир агыз сөзини хем догры айдып билмейәрин“ дийдим.

Кейванымың ядына губа дүе дүшйәндир. Гөзлеринде яш гөрнүп башлады.

— Мунын хер бир сөзи бир губа дүйә дегйәр—дийип айдярын. Җанымдан сыздырыплар, ер депиплер... айдярын. Ене-де боланок. Оның гөзлеринден яш акяр. Дүвмеләп-дүвмеләп акяр.

— „Губа дүе бидережик—бозлап гитди“ дий! „Үйшүп ятан бир петде кагаза гитди“ дий!—дийип, йүрегиниң гынанҗыны дашына чыкарып башлады.

„Шу вагт окалыберседи“ дийип, онын кагызларыны агдарышдырярын. „Кепҗесакгал молла болсады, мунын ядына губа дүеси дүшмезди“ диййәрин. Гепи көп, гүррүңи көп китап вели, сесини-үйнини чыкарман дур. Эдил кейваныны агладасы гелйән ялы. Гахарымы гетирди, шонда муны ериң йүзине булапураясым гелди. Шейдип, оның геплемән дурмагындан ичими сөвадаясым гелди. Языксыз китап дур—муңа кепҗесакгал молла герек. Оны мен нireден тапайын? Онсоң эден сөвдамдан өкүнчли өйден чыкдым, обамызда акыллы, хемме задың ягдайыны билйәр дийилйән адамың янына бардым. Өзимде бир китап барлыгыны оңа айтдым ве „Оны обамызда ким окап билер?“ дийип ондан сорадым.

Ол геңиргенип, менден:—Сениң элиңе китап нәхили дүшйәр?—дийип сорады.

— Арзанҗак сатын алдым—дийдим.

Ол йүзиме середип, өкүнчли йылгырды-да шейле дийди.

— Ай акмак, китап дийилен зат саңа йөне берилендеде нәмәңе герек?! Хей, оның дердиңе яраҗак ери бармы? Оны окамага хат билйән герекдир. Мугт иен алаҗа гөз молла герекдир. Ханы хат билйән, сен оны обаңдан, хей, тапҗак ериң бармы? Гоңшы обаларыңдан хем тапмарсың? Ким бар оны окап билсин? Сен бу тарапыны ойланмадыңмы?..

Мен оның айданларына ынандым, йөне вели кейванының иңирдисини эшидип отурмага йүрегим такат бермеди. Ене-де бир-ики адамдан сорадым ве гоңшы обаларымыза чыкып сорадым. Хат билйән ёк. Соранларымың хем-

меси, эдил дил дувушен ялы, оң диенини диййәрлер. „Чопан халыңа, гүн-гүзераныңы оңармаян халыңа айдып дураның нәме?!“ дийип гең галдылар.

Бадым ятды. Онсоң өйиме гелдим-де „Сени гөзимем гөрмесин, җанымам янмасын“ дийип, оны чувалың дүйбине гойбердим. Бир ай ятды, бир йыл, ондан соң ики йыл ятды, шейдип, еди йыл дагы ятды.

Кейваны иңирдейәр, „Губа дүе богазды, бу вагта ченли ики-үч ботларды...“ дийййәр.

Бу кепҗесакгал молланың оканыны эшитмәнди ахыры, мениң айдянларым болса оны канагатландырып билмейәрди ахыры. Хер халда, олам оны окап эшитмегиң арзувыны ашаклык билен эдйән экен. „Нәме эденде китабы окап болар?“ дийип, отуран-туран еринде сораяр экен.

Бир гүн ики чәк чай ичип отыркак, ол маңа шейле дийди:

— Ай оглан, хаты моллалар-ишанлар окап билйәрмишин. Окаманы өвредйәнлерем шолармышын. Гел Мыратҗаны Акҗа ишанлара берели. Оның ишинден бәш-алты йыллык гечсек, ол хат өвренҗекмишин. Ол ишанларың хызматыны эдип берер, оның өвезине ишанлар оңа хат өвредер. Кимден сорасаң, „шейле этмелидир“ дийййәр.

Маңа китап окалып эшидилсе боляр, шоның үчин мен хемме зада тайяр. Маслахаты бирикдирдик.

Бир-ики-үч гүнләп ёл йөрәп, Мыратҗаны Акҗа ишаныңка алып бардым.

— Мен алыс ерден гелдим, огулҗыгымыза хат өвредип берсеңиз дийип гелдим. Муңа ишиңиз болса-да этдириң. Бизе ахыры хат өвредип берсеңиз боляр—дийип, ишандан сорадым.

Акҗа ишан агзында аш гатыклады:

— Оглыңызы гетирен болсаңыз, говы эдипсиңиз. Бизиң дузымызы иен, бизиң тербийәмизи алан бихал болуп чыкян дәлдир. Оглың хат хем өвренер, эдеп хем өвренер. Сиз арадан дөрт санҗак йылы гечиринде геләйиң—дийди.

Ишаның янындан учуп диен ялы гайтдым. Өе гелдимде кейвана:

— Ене үч-дөрт йыл гайрат эт, ондан соңам бир мениң севдама гөвниетмезчилик эдишиңи гөрейин!—дийдим.

Китап букҗаның ичинде, чувалың дүйбинден чыкман, ене-де үч йыл ятды. „Инди Мыратҗан хат өвренендир“ дийип, мен ишаныңка уградым. Барып гөрсем, Мыратҗан ишаның овнук-ушак ишине ылгамак билен гара башына гай болуп йөр. Оның хат өвренмеги ниреде—гайта иш билен аңкасы ашып гидипдир.

Ол мени гөренден, гөзлерине яш айлап, шейле дийди:

— Кака, мени хем өзиңден галдырман алып гидерсиң. Мениң бу ерде хат өвренҗек гүманым ёк. Хат дийилйән зады ишаның өзи хем биленок!..

— Гой, оглым, бейле диймек гүнә болар! Өз ишаныңа „хат биленок“ диймек саңа айыпдыр. Ишана дил етирмек болмаз. Сен огланлык эдйәң—дийдим.

Ол ене-де җаныңдан сыздырып айтды:

— Хоҗам ага дога-да язып биленок. Ол дога дийип геленлере, эдил эҗемиң дуз торбасындакы ялы дузы берип гойберйәр. Мениң булардан хат өвренҗек гүманым ёк, кака!

Мен оны ене-де язгардым:

— Оглым, сен кем акыллык эдйәң. Улы илиң ынанян хоҗасына бейле диймек болмаз. Сен болсаң оның дузыны ийип йөрсиң!..

Ол әңек бермеди:

— Кака, өзиң билен алып гитмесең, онда гачып гидерин вели, шу тайда дурман гидерин!

Оның аягыны депип дурмагы мени ойланып гөрмели этди. Мен ишаны дерңемек хыялына дүшдим. „Гел—дийдим—ишаның өз обасында бир адамдан сорап гөрейин, оглым шу ишандан хат өвренип билерми я-да ёк“ дийип шу сорагым билен төтәнден бирегиң янына бардым. Оңа

1

оглымы нәме үчин ишана гетирип берешими гүррүң бердим.

Ол бир пахыр адам экен. Өз билйәнини билиши ялы эдип, маңа айтды.

— Оглың догры айдыпдыр, ишан агамыз хат билйән дәлдир. Онның окан ери ёкдыр. Йөне вели улы-улы медреселери гутарып чыкан моллалардан зордыр. Муның аңрысы ата-бабасы зор экен. Обамыз оның аңрысындан горкяр. Ишанымызың атасына дил етирен, малына эл батыран болуп билмәндир. Ол деррев гөз гөркезер экен. Хениз хич кимиң ядындан чыкмадык шейле бир иш болупдыр: Обамызда бири (оның кимлигини хич айтмалы дәл дийип, ишаның өзи табшырыпмышын) оның ёрунҗалы хаятында үйшүрилги дуран бедесинден огурламакчы болупмышын. Гуры бедеден бир арка чыкап, аркасына алып гайдыпмышын. Өйине алып гелсе, беде аркасындан дүшмәнмишин, ылла елимленен ялы, аялы, сынаныпмышын, дүшүрип билмәнмишин; оглы сынаныпмышын, дүшүрип билмәнмишин. Онсоң ол бедәни ызына экидип, алан еринде өңкиси ялы эдип гойҗак боланмышын, беде онда-да аркасындан дүшмәнмишин. Гараз нәтҗек, ол адам узын гиҗе аркасы агыр беде йүкли гергисини гөрүп гезенмишин. Ахыры болмандыр. Ишаның янына йүки билен барып, ондан өтүнч сорапмышын. „Ишан ага, мен бир этмәси иш этдим. Оның үчин өтен агшамдан бәри аркам йүкли өз җезамы чекдим. Сиз мениң шу гүнәми өтиң. Мен инди сизиң кераматыңызың зорлугыны ики гөзим билен гөрдим. Шу аркамдакы беде сизиң бедәңиз. Шуны аркамдан айрышың“ дийипдир. Ишан оның гүнәсини гечипмишин... „Барың-да бедәни алан ериңизде гойың, онсоң аркаңыздан дүшер“ дийипмишин. Бу шейле болупмышын, гепе чепериң айдан залы дәл, обамызың яшулы адамлары гүррүң берйәрлер. Эшитдиң герек, нәхили гөз гөркезип билипдир? Бизиң ышанымызың аңрысы ине шейлемиш—гаты зормыш. Муның өзи хем зор. Дуза деми йөрейәр. Дем салып берсе, огулсызың оглы боляр, гызсызың гызы, какынлылар—силкинлилер гутулып

ТССР довлет китапханасы
ГОСБИБЛИОТЕКА ТССР
Инв. №

гидйәр. Йөне ишаның хат билйән молла огуллары бардыр, олар сең оглыңа хат өвредерми-өвретмезми, мен ончасыны билмейәрин. Олар улы сөвдагәрдирлер...

Мен ол адамың айданларыны эшиденимден соң ойландым. Мыратҗаның диенлери догры болуп чыкып билер. Оглыма дуза дем салмагың өвредилмеги маңа герекми? Маңа о герек дәл ахыры. Маңа диңе бир оглымың шу китабы окап билмеги герек.

Мундан-да зат чыкмады. Онсоң оглымы хоҗаның элинден алып гайтдым-да бир бая чолуклыга бердим. Мыратҗан етишип барян йигит, чолукчылык этсе, хакы болҗак. Бу-да бизе китап окап билениче герекди, ягшы йигит, ол йыллар.

Гүн гечйәр, гүнден соң ай гечйәр, онсоң йыл гечйәр. Гум тозаяр, оба язлага гөчйәр, ене-де шу гола гөчүп гелйәр. Шейле—хемме зат өңки-өңкилигине болуп баряр. Ине бу китап-да кейваның букҗасындан чыкман ятыр. Мен такат тапман, кәбир вагтлар оның йүзини ачып, кагызларыны агдарышдырып гөрйәрин. Шол кепҗесакгал молланың отуршыны эдип, оны өңиме алып отурярын. Мениң болушыма кейваның гахары гелйәр, дерди тәзеленйәр. Оның ядына шу китабы гөрүп билдиги губа дүе дүшйәр. Ондан соң: „Шу вагта ченли губа дүйәмиз элимизден чыкмадык болса, сен шейле акмаклык этмедик болсаң, бәшалты ботлап, сүри дүе болуп гидерди...“—дийип, игенмәге отуряр, игенйәр.

* * *

Гүнлерде бир гүн Совет хөкүмети обамыза гелди, яның мугаллымы билен гелди; мугаллым китабы билен гелди. Ол гелибилдиги, ине шу ичинде отуранымыз ялҗак гараҗа өйде обаның огланларыны, улыларыны окатмага башлады. Мугаллымың геленине мен эдил өзим үчин гелен ялы бегендим.

Илки батларда оба адамлары ондан өзлерини гачарак

саклан болсалар-да, мен оның билен ысньшдым, оңа өзимиң китаплы тарыхымы сөзләп бердим. Ол мениң айданларымы пикир берип эшиденинден соң, „гетир, окап гөрейин“ дийди. Әлтип бердим. „Бир—ики гүн мениң янымда дурсын“ дийди. Гоюп гайтдым. Соң гайтарып беренинде, ол шейле дийди:

— Велмырат ага, сен бу сөвдаңда утулмансың, йөне вели муны мен окап бермәйин, я өзиңиз окаң, я-да сизе оглыңыз окап берсин. Сиз муның ичинде язылан затлары оглыңыза окатдырып эшитҗек болуп, оның гөргисини аялыңыз икиңиз ягшыҗа чекипсиңиз. Шуның үчин оглыңызы „хат өвренсин“ дийип, өзлери зат билмейән, йөне халкы алдап йөрен ишан-моллалара берипсиңиз. Олар болса хат өвретҗек дийип, сизи алдап, оглыңызы мугт ишледип йөрүпдирлер. Шейле болды дийип, өзиңиз гүррүң бердиңиз герек? Инди икимиз бир маслахат эдели. Сиз шол ишаның гапысында гезип хат өвредилмедик, соң өзиңизиң чолукчылыга берип гойберен оглыңызы гетириң-де шу мектебе салың! Мен оңа санлы гүнде хат өвредип, эдил китабыңызы окап берип отуран эдейин. Маңа, Акҗа ишаныңкы ялы, талабан герек дәл, сизиң огланларыңызың ве өзиңизиң хат билмегиңиз герек. Шуның үчин хөкүмет мени шу ере—сизиң обаңыза иберди.

Мугаллым мени ынандырды. Чөле—Мыратҗаның янына хайдадым. Барып оңа:

— Оглым, сениң хат өвренип, энең икимизе шол китабымызы окап берериң ялак, мен сени ене-де молла бермекчи болуп гелдим. Сен шайыңы тут, гидели—дийдим.

Онда Мыратҗан:

— Кака, гитмерин—дийди-де айтды—шейле хат өвренҗек боланымдан—шу чөл-сәхрада гоюн бакып йөреним он эссе ягшыдыр. Акҗа ишаның аялы инди маңа сувыны гетирдип, одуныны чекдирер өйдемок...

Мен оңа инди Акҗа ишанда окатҗак болмаянлыгымы айтдым:

— Оглым, билер болсаң, обамыза мугаллым диен бир

молла гелди. Ол эййэм обамызың өзиң ялы огланларыны хем улыларыны окадып башлады. Ол маңа-да „оглыңы гетир, дерревхат өвредейин, китабыңы окап берип отуран эдейин“ дийип айтды. Ол хөкүметден йөрите обаны окатмакчы болуп гелен молла. Оның саңа өвретҗеги чын. Өзине ынамы көп. „Гетирип билдигиң боляр дийди“ дийдим.

Оны ене-де разы этдим.

* * *

Мугаллымың берен сөзи, Акҗа ишаныңкы ялы, соңы гөрүнмез узага-да чекмеди, ахыры-соңы ялана-да чыкмады, Мыратҗан өз энесиниң гөзи өңинден хич бир яңа гитмэн, кишиниң кешигини чекмэн хат өвренди. (Ол хэзир малдарчылык фермасының мүдири болуп ишлейэр). Ол китабы энесиниң букҗасындан чыкарды-да бизе окап берди. Китап асмандан-да гачман экени, ол бизе нэбеллиде дэл экени, ол бизден узакда-да йөрмейэн экени. Мунын ичиндэки гошгыларың бир нэчеси бизиң обада-да, чөллерде-де айдым эдинип айдып йөрен гошгыларымыз экени. Бу дуршына гахрыманчылык, адамкэрчилик несихатлары экени. Шол кепҗесакгал молла дилини айнытдып, сесиниң лабзыны арапчамы я-да башга бир затчамы үйтгедип оканында, мен ашакда — күлиң үстинде отуран еримде барына дүшүнмэн экеним. Ине, шу оҗагың башында — өймизиң ичинде өз оглымыз, өз дилимизде окап беренинде, бу бизе башдан-аяк дүшнүкли болды. (Ёк, мунын айдян затларының көписине мен хенизем дүшүнмейэрин. Бу өрэн чуң маныны сөзлейэр) Ондан соң бу сөвдада утулманлыгым кейвана-да, бүтин обама-да белли болды. Мен кейванының „Губа дүйэмиз...“ диймеги билен бир нэче йыллап гулак этими гурадып гелмегинден, оба адамларының бир оңма-

дык сөвдада „Велмырат аганың сөвдасы ялы“ диййип үстимден гүлүп гелмеклеринден гутулдым. Онда-да үстүн чыкып гутулдым. Иис, ягшы йигит, сен бу китабың тарыхыны эшидерин диййсең! Шулардан соң Велмырат китабыны элинден чыкарар, биреге сатып гойберер диййип, ким айдып билер? Мен муны сатып гойберсем, онда мени бүтин обам писләр. Йөне сен муны говы гөрен болсаң, гөр, ока, ынха хезил эт, элимден алып гитмеклик ниетини велли дүйптейкарындан ядыңдан чыкар—гарры сөзини шейле тамамлап, маңа ахыркы айтҗагыны пугта айтды:—Китап элден чыкмаз!

Ондан эсери дилэп алып билмеҗегиме такык гөзим етди. Сатҗаг-а дэл, оның ичинде эдил җаны бар ялы. Оны элинден чыкармак, гөзиниң өңинден салмак ниети ёк. „Тэзе эдип, эхли оба-да етип дурар ялы эдип, бу хеммеси дэл, гошгыдан етмез ерлерини долдурып, шу дуршына, ики эссе улы эдип, гетирип берейин“ диенде-де оны ынандырып болмаяр. Гаррыны разы этмегиң хылалласындан, эгер разы болса, отурага-да гөчүрип алаймагың иши он эссе аңсат дүшҗек. Мен шуңа дүшүндим. Белки, ол, бу мөхүми хем битирмез; „Сат“ диенимдэки ялы болар, „ене-де бир түкенмезине тутар“—диййэрин-де гайгыланярын. „Нэме этмели, муны алман өтэгитмел-э дэл?“.

Шейле ойлана-ойлана бир ёл тапдым:

[illegible] ел бу гаты гөрсе-де, „дилеме“ диййип табшырыклар [illegible]-де, „сат“ диен иргинсизлиге тутайын-да отурайын. [illegible]а оны ахыры гөчүрип алмага разы эдип билерин“. [illegible]арара гелдим. Мен инди оның билен бир аз өвре[illegible]дим ахыры.

Велмырат ага, сиз мениң бирден-бир мөхүмими [illegible]медиңиз—диййдим.

— Нәмәни, шу китаплы мөхүмиңизми?

— Хава-ла, сиз маңа шу китабыңызы сатың?

Бу гезек гарры гөкден гойберилен ялы болмады, өйиң сүңңи хем гагшамадык ялы болды. Ол өз китабыны сатмажагындан, мениң-де элинден басып алмажагымдан аркайын хем-де эсери билен мениң гызыкланянлыгымдан шат болуп, шейле жогап берди.

— Сатмарын, сатсам утуларын — дийди-де гүлди.

— Сатың, сизе-де ил сатыпдыр ахыры!..

— Сатанлар утулыпдырлар — дийип, ол ене-де гүлди. Шәхти ачыклык билен китабындан гөвни хошал болуп лах-лах эдип гүлди.

Мен дагы диере сөз тапман:

— Сатмасаңыз, онда йөне берәйиң — дийип, өзимиң эл чекмежегими билдирдим.

Бирден-икә гаррының маңа рехми инен ялы болды. Онсоң чыны билен:

— Ягшы йигит, бейле герегиң болса, онда шу ожагың башында отур-да гөчүрдежик алай! — дийди. Мен йөне алмак пикирине дүшдим. Онуң бейле диймегинден „гарры говшандыр“ дийип дүшүндим.

— Гөчүрип алсам, онда бир өзим үчин болар, маңа болса сизиң китабыңыз хемме үчин герек!..

Ол жогап бермеди-де дашарык чыкды. Онуң ызы билен аялы хем ылгап диен ялы чыкды. „Буларың бир гизлин маслахаты бардыр“ дийип, мен өз янымдан чак этдим.

— Ягшы йигит, отырмың? — дийип, ол манысыз сөз атды-да ара салым бермән, доланып ичерик гирди. Мен ондан инди үзүл-кесил жогап алмага гарашдым. „Нәме диеркә, нәме дийсе-де, аялы билен маслахатлашыклы бир зады диер“. Шейле хем болан болса герек, ол:

— Герекли болса, ягшы йигит, олар-да сенден гөчүрип алыберсинлер! — дийди.

Гарры дымды. Гүррүң гутарды, Өйиң ичи дым-дырслык

болды. Дашардан-да сес—үйн гелмейәр. Гарры аял ёргана гирди, бир гысым болуп, дүйрленип ятды. Велмырат ага болса геплесем, бир зат дийҗек ялы, диренип дур. Мен өз шундан артык ырып билмеҗегими билип, нерессе чагы ялы, бойыным бурдымда:

— Боляр, эртирден гөчүрмәге отурайын—дийдим.

Ине шейле эдип, задының гадрыны билйән гарры мени хорлады, китабының үстинде ярым ай турман отуртды. Оның өзи хем галапын вагт янымда болды. Ятдан айдып берйәр, хат язышыма сын эдйәр. „Окаманы бир задык билйәрин, йөне язмак элимден гелмейәр“ дийййәр. Аял болса чалдан, чайдан, чөрекден кемими гоймаяр.

Илки мыхман дүшен ерим болса ядымдан чыкып гитди. Ол китабың үстине шоны дүзен шахырың башга ерлерден тапылан зәхметлери-де гошулып, чапа берилди. Гыз вагтда уллакан китап болуп чыкҗак.

Мен оның чыкарына ховлугярын—йүрегим чатлап барын. Чыкып билдиги, ондан он санысыны алҗак-да гаррының үстине ылгаҗак. Барсам, оның:

„... Сен инди менден айрылышып билмерсиң!“ диймеҗек гүманы ёк. „... Хер бир сөзи бир дүйә дегйән китабыны сенден хем гөчүрип аланлар болдымы? Оңа нәхили бахы беренлер болды? дийип, сорамаҗак гүманы ёкдыр. Ол шейле диер вели, менем:

— Алдылар, онда-да бир-ики адам-да дәл, эхли түркмен халкы гөчүрип алды. Аланларың говы гөрши хем эдип сизиңки ялы—диерин-де китабы элине тутдурарын. Соң ол гарры Совет хөкүметини, халкымызың алтын хазынасыны эдеби мырасыны—халкың батырлыгындан, азатлыгы сөйүҗилигинден, чекен ахызарларындан дөрән гымматлы эсерлерини гумың чәлинде болса-да, чувалың дүйбүнде, букҗаның ичинде болса-да, гайры бир ерде болса-да тапышдырып, йыгнашдырып, олары хеммә етирмек аладасыны эдйәнлигине хем етирйәнлигине дүшүнер ве ол китабыны гайтадан тәзе хөвес билен окар...

Онсоң оның шол көне китабыны маңа ак йүреги билен берҗегине ынанярын.

Бу китап—түркмен поэзиясының эсасыны гоян Магтымгулының китабыды.

ТССР дөвлет китапханасы
ГОСБИБЛИОТЕКА ТССР
Инв. №